

Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г.Шевченка

Кафедра українознавства
і політології

*До 90-річчя Чернігівського
державного педагогічного
університету імені Т.Г.Шевченка*

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

**Матеріали
науково-методичного
семінару**

Випуск восьмий

Чернігів
2006

пов'язані з необхідністю...
може слугувати формуванню сучасної теорії управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1872. – Т.V. – Ч. I. – 347 с.
2. Баранович Л. Меч духовный... – К., 1666.
3. Велесова книга / Історія держави і права України: Хрестоматія для студентів юридичних вузів та факультетів. – К., 1996. – 224 с.
4. Величко С. Летопись событий о Юго-Западной России XVII в.: в 4-х т. – К., 1864. – Т. 3.
5. Воссоединение Украины с Россией. – М., 1877. – Т. 2.
6. Воссоединение Украины с Россией. – М., 1877. – Т. 1.
7. Куліш П. Твори: У 2 – х Т. – К., 1994. – Т. 1.
8. Куліш П. Чорна рада. – К., 1998.
9. Письма преосвященного Лазаря Барановича. – Чернигов, 1865.
10. Трубы на дни нарочитыя. – К., 1674.
11. Універсали українських гетьманів. – Київ – Львів, 2004.
12. Чернігівські Афіни / Передм., упоряд. текст. матеріалу, комент. до нього А. Макарова. – К.: 2002.
13. Шевченко В.І. Соціокультурні та філософські підстави вищої освіти у Чернігові. – Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001.
14. Шевченко В.І. Українська людина: час і потреба самоопанування // Сіверянський літопис. – 1997. – с. 68 – 78.
15. Шевченко В.І. Філософська зоря Лазаря Барановича. – К., 2001.

*І.М.Акименко,
кандидат історичних наук*

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТІРЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII-XVIII СТ.)

Історія українських православних монастирів була б неповною, якби її розглядали тільки як релігійний інститут, повністю ізольований від духовної культури народу. Кінець XVII- початок XVIII ст. в історії української культури сучасні дослідники вважають у багатьох відношеннях переломним. На ґрунті швидкоплинних політичних подій: української національної революції XVII ст., підписання Зборівської (1649 р.) та Переяславської (1654 р.) угод, утворення Гетьманської

держави, поступового переходу під Російську імперію відбувався процес тісного переплетіння світської та церковної політики, що в свою чергу спричинило прискорення активізації православ'я. Крім того, на теренах Лівобережжя цього часу спостерігалось поступове включення православних осередків у національно - духовне відродження. Починаючи з другої половини XVII ст. кількість православних осередків невинно зростала, а це в свою чергу надавало більші можливості для розвитку культурно-просвітницької діяльності. Вплив української православної церкви та її інституцій на всі сфери духовного життя людей був очевидний. Влада православ'я пронизувала все: культуру, ідеологію, сімейно-побутову сферу.

На чернігівських землях у XVII- XVIII ст. існувало біля півтора десятків православних монастирів. Серед них стародавні та відомі поза межами Чернігівщини: Єлецький, Троїцько-Іллінський та П'ятницький у Чернігові, Спасо-Преображенський у Новгород-Сіверському, Густинський біля Прилук та інші. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир в кінці XVII ст. був відомий не тільки як великий землевласник, але й як один з центрів культурно-просвітницької діяльності в Лівобережній Україні (1).

Діяльність цієї православної обителі, враховуючи відомі та новодосліджені історичні матеріали, можна поділити на такі аспекти: видавнича справа, створення монастирської бібліотеки та спорудження архітектурних будівель монастиря як формування провідного напрямку в українській архітектурі другої половини XVII – початку XVIII ст. Багатоплановість напрямків діяльності обителі дає можливість розглянути нам один з найбільш значимих – книгодрукарську справу.

Поширення книгодрукування в українських землях з XVII ст. було викликано внутрішніми потребами православної церкви як панівної духовної та ідеологічної сили. Прагнення якнайшвидше подолати язичництво, протистояти різним релігійним напрямкам. Примусило православні інституції перетворити книгодрукування в ефективний засіб по розповсюдженню православного віровчення. Монастирі та церкви були не тільки першими замовниками, а й головними фінансовими гарантами видавничої справи. Зацікавленість української православної церкви у подальшому розвитку друкарства, привели до розповсюдження його в різних регіонах Лівобережної України. Для Чернігівського краю саме розвиток книгодрукування став важливою віхою культурного життя. Тим більше, що національно-визвольні події надали поштовх до активної ідеологічної діяльності – формуванню національно-самобутньої релігійної думки. Першочергову роль у такому процесі мала відігравати видавнича справа. Чернігівська друкарня Троїцько-Іллінського монастиря була не першою в Україні, але за своїм значенням і впливом стала провідною не тільки в Чернігівській єпархії, а й по всьому Північному Лівобережжю.

Історія заснування друкарні у Троїцько-Іллінському монастирі починається з другої половини XVII ст. Ініціював її відомий церковний та політичний діяч XVII ст. архієпископ Чернігівської кафедри Лазар Баранович. Досліджена джерельна база не дає відповіді на визначенню

період організації друкарні. На думку Т.Каменєвої, становлення друкарської справи почалося з 1675 р., коли засновник монастирської друкарні архієпископ Лазар Баранович перевів її з Новгород-Сіверського. Однак, у більш ранніх працях, в тому числі в "Историко-статистическом описании Черниговской епархии" Філарета (Гумілевського) підкреслюється, що початок видавничої справи при православній обителі монастиря існувала задовго до відкриття друкарні ще тоді Іллінського Сіверському. Обгрутовується така точка зору Гумілевським тим, що у 1675 р. в Чернігові був надрукований "Часослов", у 1676 р. - "Скарбниця" І.Галятовського і тільки у 1678 р. в Новгород-Сіверському були видані "Анологион" та "Общая Миняя". Лише після цього Лазар Баранович вирішив для удосконалення чернігівської Іллінської друкарні перевести все друкарське обладнання до монастиря. Тим більше, що у 1678 р. в новгород - сіверській друкарні сталася велика пожежа, яка остаточно вирішила проблему на користь Чернігова (2). 7 вересня 1679 р. Лазар Баранович розповсюдив Універсал про утворення чернігівської друкарні (3). Ним також було підготовлено ще один документ про організацію даної установи "Пункта на споряжение ддрукарни", датований 7 вересня 1679 р., який передбачав підписання договору Л.Барановича з Семеном Ялинським (працював ще в новгород-сіверській друкарні) про умови роботи. З обох сторін умови були жорсткі, ще й потребували такого ж виконання. На організацію та обладнання приміщення друкарні Баранович видав своєму помічникові С.Ялинському 4 тис. злотих. У свою чергу, відповідно договірних умов, обов'язком С.Ялинського була організація роботи майстрів та їх учнів. Втім усі матеріали для друкування книжок повинен був поставляти сам архієпископ Л.Баранович (4). Умовами контракту була передбачена також оплата за виконану роботу. Робітники, які добре володіли російською та польською мовами, отримували підвищену платню. Особлива оплата була за вміння виконувати граверні роботи. Учні працювали безоплатно, отримуючи від архієпископа тільки одяг. Знайти хорошого майстра друкарської справи для Лазаря Барановича було проблематично. Не всі вміли оформляти, переплітати, виконувати інші оздоблювальні роботи. З подальшим розвитком книгодрукування таких людей видавничої справи ставало все більше, однак на початковому етапі їх ще не вистачало. З історії чернігівського періоду монастирської друкарні добре відоме ім'я Семена Ялинського (5). Семен Ялинський був знаним майстром друку. Вчився цьому у Вільно, але з часом втратив інтерес до даної справи. Дійшло до того, що "никто не хотел и глядети на так темное письмо", друкарську фарбу готував погано "можно было рукою чернило отерти" (6). Друковані ним книги не мали потрібного вигляду, й зрозуміло, не користувалися попитом, що в свою чергу помітно впливало на бюджет друкарні. За пропозицією Л.Барановича, С.Ялинського замінив також майстер з Вільно Лукаш, який значно поліпшив справу, а загалом майстри мінялися часто. На початку XVIII ст. тут працювали складачами Віктор та Іоль, справщиком Аверкій, а

майстром "словолитного художества" Іван Созанський. У зв'язку з цим виникла потреба підготовки спеціалістів з видавництва релігійної літератури. У другій половині XVIII ст. політурня Києво-Печерської Лаври організувала школу підготовки спеціалістів друку - інтролігаторів (7). Джерела свідчать, що їх готували в першу чергу для монастирів, серед яких був і Троїцько-Іллінський монастир в Чернігові. Як бачимо, монастирська друкарня дійсно була заснована в 1679 р., спочатку містилась при архієпископській кафедрі в центрі міста, а з часом її було перенесено до Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря.

Організація та обладнання приміщення друкарні не зайняли багато часу і вже у 1680 р. з друку вийшли перші книжки - "Буквар" та "Псалтырь". З того часу починається систематичне друкування книг. За підрахунком В. Срезневського друкарня з моменту свого існування до 1761 р. оприлюднила понад 46 видань (8). Видавнича справа для монастиря була надто дорогим заняттям. Однак покращення матеріального становища обителі на початку XVIII ст. дало можливість утримувати друкарню тільки на власні кошти, а співробітників брати з числа ченців. Головним і коштовним для книгодрукування був папір. Всі інші матеріали, в тому числі літери та фарби не потребували великих затрат. Папір у XVII ст. завозили з Росії у зв'язку з чим для Л. Барановича він обходився дуже дорого, тому пізніше архієпископ почав турбуватися про створення власного паперового виробництва. Доводилося друкувати книжки на іноземному та російському папері. Єдиний, хто згодом допоміг обителі в організації паперового виробництва, став гетьман Іван Мазепа.

На початку XVIII ст., як свідчать джерела, монастир мав два власні паперові млини на р. Немильня. Папір, на якому друкували книжки до другої половини XVIII ст., і який виробляли монастирські папірні був міцний та еластичний. Він добре вбирав фарбу, внаслідок чого відбитки з літер і гравюр виходили чіткі. Лише в кінці XVIII ст. з'явився грубий, малоеластичний папір з шорсткою фактурою. Друкувати на ньому було важко, очко літер виходило порване, а відбитки з дереворитів - сірі. Причиною таких змін стало закриття власних папірень у зв'язку з проведеною у 1786 р. секуляризаційною реформою. Новий, добрий папір потрібно було закупати, на що колишня монастирська друкарня не мала достатніх коштів. З появою власного виробництва паперу об'єм випуску друкованої продукції збільшився. Друкували в основному релігійну літературу - псалтирі (1673, 1763 рр.), часослови (1675, 1713, 1715 рр.), молитвослови (1692, 1714, 1749 рр.), служебники (1697, 1717, 1733, 1734 рр.), тріоди (1685 р.), навчальну літературу - азбука духовна (1781, 1782 рр.), псалтир учбовий (1712, 1716, 1720 рр.). Заслужують на увагу віддруковані твори відомих релігійних діячів. Майже всі праці священнослужителів за тематикою були або пізнавального, або полемічного характеру. В кінці XVII - на початку XVIII ст. у зв'язку з ідеологічною війною між православ'ям та католицизмом перевага була на боці друкованої літератури, так з 1680 р. по 1683 р. було віддруковано чотири твори антикатолицького спрямування архієпископа Лазаря Барановича, з них три польською мовою а з історичною 1683

славнозвісний твір Дмитра Туптала (Ростовського) "Руко орошеной" Упродовж 1681-1685 рр. було видруковано сім праць польською мовою Іоанія Галятівського. Серед значної кількості друкованих видань варто підкреслити богослужбову літературу, насамперед панеїрики киявський авторів Стефана Яворського, Петра Терлецького, Лаврентія Крошчювича.

Видання чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні мали свій характерний самобутній стиль, завдяки традиціям українського малярства, графіки та оздоблення видань. Зауважимо, що випуск такої кількості та якості літератури потребував удосконалення техніки друку. Майстри друкованої справи запроваджували нові види оформлення титульних аркушів. Титульна сторінка творів повністю гравіювалася за новими зразками, а на звороті була гравіюра з зображенням Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря саме там, де знаходилася друкарня або зображення Святої Трійці, в цьому до речі полягав особливий почерк друкарні. Саме завдяки йому монастирські видання називали "книгами Черниговской печати".

Починаючи з відкриття і до 1721 р. друкарня працювала на піднесенні. Це був період вільного друку, коли монастирські друкарі мали змогу вибирати і друкувати. Для цього було все – досвідчені друкарі, гравери, художники, кошти на спорядження та роботу, високим був і рівень художнього оформлення видань. У монастирській друкарні працювали такі видатні для того часу гравери, як Л.Тарасевич, І.Мирський, І.Стрельбицький та інші. Вони одними з перших почали використовувати для друку, крім дереворитів (гравюр по дереву, мідерити (гравюри на мідних листах), що в свою чергу значно збільшувало можливості книжкової графіки не тільки за якістю, але й за кількістю відбитків. Саме це все зробило чернігівську монастирську друкарню провідною в Україні. До неї потягнулись ті, хто хотів мати якісну друковану продукцію. Серед них був і Іоан Максимович, який у 1700 р. відкрив у Чернігові перший навчальний заклад середнього типу - колегіум. Навчання потребувало учбової літератури, тому Троїцько-Іллінська друкарня видавала підручники та твори викладачів. Так, упродовж 1700-1709 рр. було видруковано твори Іоана Максимовича "Алфавит собраный рифмами сложенный", "Богородице Дево", у 1710 р. Феофілакта Лопатинського "Службу благодарственную". Крім того, у 1709 р. вийшли в світ у перекладах Максимовича твори Гефтера "Царский путь креста господня", 1710 р. - "Богомыслие" Іогана Герхарда, у 1714 р. - переклади твору Дрекселя під загальною назвою "Илиотропион". Друкуючи таку літературу, видавці розуміли, що вона обмежена в поширенні на території Російської держави, і що такі дії можуть викликати незадоволення з боку царського уряду та вищого православного духовництва. У 1720 р. російське духовництво дійсно зацікавилася перекладними творами І.Максимовича і виявило в них "многую лютерскую противность", що означало антиправославну пропаганду та невідповідність великоросійським зразкам. Одрразу після цього чернігівському монастирю було наказано іменуватися "ставропигиею всероссийских патриархов, а не константинопольских". Така політика поступового обмеження прав і свобод монастирського

книгодрукування вилася у наказ російського імператора Петра I від 5 жовтня 1720 р.: "...таких книг не печатать, если такого рода книги и ныне в Ильинском монастыре находятся, то не велеть продавать их" (9). Крім того, урядовці планували навіть забрати все обладнання друкарні до Петербурга для облаштування нової в Олександрівській Лаврі. Зрозуміло, що архієпископ був проти і звернувся за допомогою до гетьмана І. Скоропадського. Зазначимо, що після втручання гетьмана, друкарню було залишено на старому місці, але св. Синод став більш ретельно стежити за українськими виданнями. Спостерігати за роботою друкарень було призначено архімандрита Іпатіївського монастиря Гаврила Бужинського. Упродовж 1721-1722 р. вимоги подібного характеру неодноразово повторювалися в численій кількості царських наказів, інструкцій та циркулярів. Після виходу цензурних наказів основна друкована продукція Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні мала чітко визначену богослужбову тематику та підлягала ретельній цензурі кожного видання. Як наслідок, у цей період було надруковано всього три книги – "Параклис богородице", "Монашеское погребение", "Буквар".

У такому становищі монастирська друкарня перебувала до 1735 р. На думку дослідників, це був хоча й остаточний, але занепад. Нове відновлення друкарні розпочалося з призначення в Чернігів єпископа Никодима Сребницького. Підтвердженням даного факту став дозвіл від 1738 р., в якому засвідчено початок видавництва в монастирі та виділення коштів на відбудову обителі після пожежі. У 1738 р. було розпочато друкування церковних книг невеликими тиражами, у зв'язку з тим, що постійний контроль з боку московського уряду не давав можливості розгорнути роботу в більш широких масштабах. Інтенсивне друкування розпочалося лише з 1743 р. і продовжувалося безперервно до 1785 р. За цей час кількість друкованої продукції збільшилася, видання змінилися за своїм характером, переважно це була богослужбова та літургійна література, повністю ідентична з київськими та московськими примірниками, церковнослов'янською мовою. З 1743 р. по 1785 р. з Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні, за даними дослідника В. Срезневського, вийшло 56 богослужбових видань, 18 книг небогослужбової тематики, а в цілому творів "разного содержания в переплете, тетрадях и листах 11 304 екземпляра на сумму 46 804 руб. 65 коп." (10). Крім того, тут друкувалися накази російських імператриць та імператорів. Отже, користуючись даними, які були отримані з описів екземплярів книг, за кількістю продукції чернігівська монастирська друкарня посідала третє місце після Московської Синодальної та Києво-Печерської друкарень (11). Належить підкреслити, що книжки друкарні розходилися не тільки на Чернігівщині, але й далеко за її межами: на ярмарках Харкова, в Ромнах, Сумах, Києві тощо.

Як свідчать матеріали, видавнича продукція мала широку мережу збуту і була знана в різних куточках Малоросії та поза її межами. Однак для нарощування випуску книг потрібні були не тільки матеріали, а й майстри. У 1771 р. більшість провідних друкарів померла від моровиці, а решта розійшлася по різних містах, у зв'язку з чим, друкарня припинила

свою роботу. Відновлення видавництва розпочалося тільки у 1778 р. коли новий настоятель, архимандрит Євстафій, за наказом синоду дав дозвіл на друкування богослужбової літератури для Чернігівської та Переяславської єпархій. В такому стані друкарня проіснувала до 1779 р. хоча сам монастир, як відомо, було закрито у 1786 р. Основні теми тих видань того часу - релігійно-навчальна література, серед якої були букварі, повчання, а також канцелярські інструкції та твори релігійних діячів XVII ст., зокрема Дмитра Ростовського та Феофана Галаганця.

З правлінням Катерини II російська цензура посилювала контроль за друкованими матеріалами практично всіх друкарень Лівобережної України, і в першу чергу тих, що знаходилися при монастирях. Офіційні виступи Синоду за чистоту православної віри та недопущення латинізації переросли в ліквідацію українського книгодрукування, яке за своєю розвитком та оформленням було унікальним. Відлучивши такої політики російського уряду позначилося і на чернігівській друкарні. У листопаді 1762 р. було розповсюджене наказ уряду про контроль за друкуванням книг безпосередньо в чернігівській друкарні, який передбачав безпредставлення Синоду церковних книг на видавати. Під таким контролем монастирська друкарня випустила до 1785 р. всього 5 видань, виключно на потреби Москви. Поступово нанівець зійшла техніка оформлення титульних листів, присвяти та передмови - тобто те, що формувалося традиційно, з часів давньоруського рукописання.

Царський наказ від 11 квітня 1786 р., тобто про секуляризацію малоросійського монастирського землеволодіння та майнової власності, зобов'язував перевести обительську друкарню в архієрейський будинок. У листопаді 1787 р. вийшов новий наказ Синоду про доручення київському митрополиту не відсилати до Москви книжок чернігівської друкарні, після чого в роботі друкарні наступила криза, що привела до скорочення та поступового припинення видавництва. З 1794 до 1800 р. з Чернігова постійно надсилали рапорти в Синод про те, що "в Чернігове никавих книг не печатано" (12.) Після закриття монастиря друкарня ще тривалий час, незалежно від того, де розміщувалася, залишала стару назву, як друкарня Чернігівського Троїцько - Іллінського монастиря.

Отже, підсумовуючи розглянутий матеріал, зазначимо, що печаток видавничої справи на Чернігівщині у середині XVII ст. був наслідком політичних та соціально - економічних процесів, які відбувалися у Лівобережній Україні. Організована архієпископом Лазарем Барановичем при Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі друкарня стала культурно-просвітницьким осередком не тільки міста, але й усього північного регіону України. Друкування богослужбової, релігійної, пізнавально-навчальної літератури, полемічних і повчальних творів відомих чернігівських та київських архієпископів давало можливість православному населенню глибше зрозуміти тогочасну суспільно - економічну ситуацію та прилучитися до скарбниці духовної культури народу. Перехід під владну руку Російської держави привів до постійного жорстокого контролю за видавничою справою. В результаті чого, цензури підлягали всі видання монастирської друкарні, що привело до

1. Лазарет Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові, 1801-1802 гг. - Чернігівський історико-краєзнавчий музей.
2. Там само, с. 1.
3. Универсал при Чернігівській єпархії // Київська єпархія // Київська єпархія в г. Чернігів.
4. Лазаревский Универсал при Чернігівській єпархії // Київська єпархія в г. Чернігів.
5. Лазаревский Универсал при Чернігівській єпархії // Київська єпархія в г. Чернігів.
6. Лазаревский Универсал при Чернігівській єпархії // Київська єпархія в г. Чернігів.
7. Центральні архіви РПЦ, ф. 128, Оп. 1.
8. Срезневский И. И. Описание Чернігівской типографии Елизаветы Императрицы. - СПб., 1811.
9. Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1825.
10. Срезневский И. И. Описание Чернігівской типографии Елизаветы Императрицы. - СПб., 1811.
11. Срезневский И. И. Описание Чернігівской типографии Елизаветы Императрицы. - СПб., 1811.
12. Державнин С. П. Книга описания Чернігівской типографии. 1871-1882.

ПРАВОСЛАВНА ДРУКАРНЯ

Повість "Слово о полку Ігоревім" - це не тільки історичне джерело, а й твір, який глибоко вплинув на державну свідомість та державну політику на при...

остаточного її закриття. Разом з тим, цілеспрямована робота чернігівської друкарні, широка торгівельна мережа, контакти та обмін досвідом роботи з іншими друкарнями, а також покращення матеріального стану як монастиря, так і видавничої бази дали можливість зібрати та організувати при Троїцько-Іллінському монастирі велику науково-просвітницьку бібліотеку, яка за кількістю та якістю зібраних творів займала провідне місце серед інших монастирських бібліотек Лівобережної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Филарет. Троицкий монастырь (Из описания Черниговской епархии.- Кн.3.- Чернигов, 1873.) // Календарь Черниговской епархии на 1891- 1892 гг. – Чернигов, 1890.- С.139.
2. Там само, с.140.
3. Универсал преосвященного Лазаря Барановича о заведении типографии в г. Чернигове 1679 г. // Черниговские губернские ведомости (ЧГВ).- 1856.- 5 ноября.- (часть неоф.)
4. Лазаревский А. Два документа к истории Черниговской типографии // Киевская старина.- 1886.- Т.16.- С.534.
5. Универсал преосвященного Лазаря Барановича о заведении типографии в г. Чернигове 1679 г. // ЧГВ.- 1856.- 5 ноября.- (часть неоф.)
6. Лазаревский А. Назва праця.- С. 571-576.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК), Ф.128, Оп.1. (друкарська), Спр.2, Копії указов и доношений до лаврской типографии касающихся, 1720 р., Арк.1.
8. Срезневский В. Издания церковной печати времени императрицы Елизаветы Петровны 1741-1761 гг. – Пг., 1910.- С.10.
9. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедования Российской империи.- Спб., 1911.- №2297.
10. Срезневский В. Названа праця.- С.27
11. Срезневский В. Названа праця.- С.13.
12. Державний архів в Чернігівській області (ДАЧО), Ф.679, Оп.2, Спр.4930, Книга опису церковного майна Чернігівського архієрейського будинку, 1871-1882 рр., Арк 14.

Г.О.Поліснюк,
аспірантка

БРАТСТВО СЯТОГО МИХАІЛА
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ
(початок ХХ ст.)